

А. І. Кузь

Сарбатани на озброєнні гарнізонів фортець генуезької Газарії у XV ст.

ри обороні фортець Криму у XV ст. генуезці активно впроваджували ручну вогнепальну зброю. Свого часу А. Берт'є-Делагард вважав, що «тодішня військова новинка — вогнепальна зброя — хоч і з'явилася в Криму, проте, тільки в одній Кафі в малій кількості і більш дрібного калібру» [1, с. 18]. Категоричною залишалася його позиція щодо появи ручної вогнепальної зброї, яку «за окремими винятками, не використовувала жодна країна, навіть турки» [1, с. 19]. Проте таке твердження нам видається занадто категоричним.

У кримських колоніях генуезці використовували ручну вогнепальну зброю, що підтверджується як писемними джерелами, так і матеріалами архітектурно-археологічних досліджень фортець Криму. Інше питання, наскільки ефективно цей вид зброї використовувався і які етапи впровадження в колоніях він пройшов. Спробуємо в цьому розібратися.

Ймовірно, появу в Генуї порохової зброї варто пов'язувати з Хрестовими походами й тісними торговельними стосунками з арабами. Перші достовірні відомості про зброю, яка метала вогонь, вміщені в Генуезьких Анналах [2, р. 37; 3, р. 124]. Їх автор і укладач Джорджіо Стелла під 1319 р. згадує використання генуезцями великих труб, які метали вогонь. Для більшої наочності процитуємо цей уривок в оригіналі: «Вони (генуезці — А. К.) сконструювали вежу на одному з кораблів [...] і нагорі помістили товстий і довгий механізм у вигляді труби, з якого вівся вогонь у великій кількості, і все навкруги освічувалося [...] Вони [наблизилися] на кораблі з арбалетниками до внутрішньої гавані [...] і спалили один із мостів» (*Extrinseci super uno navigio castrum unum de lignamine [...] aliudque artificium longum et ingens, ad instar tubae, in quo ignis magna quantitas et frequenter accendibilis ferebatur: navigium cum igne et probis balistariis Darsinae ori appropinquaverunt [...] unde pontem unum festinanter cremaverunt*) [4, col. 1038]. Досить багато відомостей про використання генуезцями бомбард наводить і генуезький хроніст Агостіно Джустініані у другому томі своїх «Анналів» [5, Т. 2, р. 60, 124, 135, 157, 139, 142, 145, 283, 258, 265, 269, 286, 290, 295, 319, 320, 321, 322, 329, 337, 357, 424, 425, 428, 445, 496, 505, 539, 544].

Ручна вогнепальна зброя в Європі з'явилася дещо пізніше гармат. Як правильно зазначив відомий військовий історик М. Маллет, «поява ручної вогнепальної зброї припадає на кінець XIII ст. Проте у другій половині XIV ст. ми маємо тільки окремі свідчення її використання, і тільки під час оборони міст. Перші скопетуси були близько 5 футів (1,524 м) у довжину, громіздкі і незграбної форми [...]. А у четвертому десятилітті XV ст., про що говорять багаточисленні свідчення, вже з'явилися цілі групи професійних стрільців зі скопетусами» [6, р. 161]. Один із перших достовірних прикладів використання такої зброї міститься в документальних джерелах з історії Перуджи. У 1364 р. комуна закупила 500 зразків дрібної ручної зброї [7, р. 20].

Н
Б
С

З часом «ручні гармати» поширилися по всій Італії і Європі. У середньовічних текстах дослідники зустрічають безліч назв такої зброї: кулеврина, сарбакана, сарбатана, пістола, скьопетто, скопетус, тюфяк, бомбарделла, ручниця, хандгоннер тощо [8, р. 11, 15, 21; 9, р. 6]. В Генуї найчастіше для позначення ручної зброї використовували термін «сарбатана» (*sarbatana, serbottana, zarbatana*) [10, р. 63], в Мілані — «скопетус» (*schiorpetto*) [11, р. 7–8; 12, р. 5–9].

Незважаючи на те, що конструкція ручної вогнепальної зброї з часом змінювалася і вдосконалювалася, проте на ранніх етапах вона була простою. Її загальний вигляд і конструкцію можна відтворити зі стародавніх малюнків і описів, що збереглися, а також за нечисленними справжніми зразками. Ручна зброя майже не відрізнялася від гармат, якщо не брати до уваги розмірів, калібру й того, що вона була призначена для стрільби з рук. Наприкінці XIV — на початку XV ст. дуло подібної зброї являло собою коротку залізну або бронзову трубу довжиною 30 см і калібром 25–33 мм із глухим кінцем. Біля нього зверху висвердлювали невеликий «запальний» отвір. Ствол укладали в жолоб, видовбаний у колоді і кріпили металевими кільцями-обоймами. Заряджали зброю пилоподібним порохом (зернити його стали пізніше) і кулястою кулею з міді, заліза або свинцю. До речі, такі кулі збереглися протягом усього періоду існування гладкоствольної, дульнозарядної зброї. Це пояснювалося тим, що вони прості у виготовленні й не вимагають стабілізації у польоті. Дальність і точність вогню збільшували, подовжуючи стволи, а проблеми з віддачею вирішували, оснащуючи сарбатани опорними гаками й додатковими опорами [13, с. 24–25].

Конструктивною особливістю сарбатани була її довжина, яка дорівнювала 2,7–3,4 м, вага ж ядер для стрільби коливалася від 0,7 до 1 кг. Внаслідок великої довжини таку зброю розміщували на спеціальні станини (*cavaletto*) [14, р. 337].

До середини XV ст. сарбатани стали найбільш поширеним видом ручної вогнепальної зброї у генуезькій Рів'єрі. Вони згадуються в інвентарних описах багатьох генуезьких фортець на лігурійському узбережжі і часто використовувалися на рівні з арбалетами [15, р. 8; 14, р. 337]. Так само ця зброя згадується і серед озброєння морських суден [16, р. 327]. Автор «*De Bello Finariensis*» відомий хроніст Джованні Марія Філадельфо, описуючи війну генуезців з лордами дель Карретто (1447–1451 рр.), згадує про ефективну дію ручної вогнепальної зброї. Внаслідок облоги Фінале, велика кількість жителів міста отримали значні тілесні пошкодження через інтенсивний генуезький обстріл з сарбатан [17, col. 1177–1179].

Під час облоги Константинополя у 1453 р. група з 700 солдатів, очолювана відомим генуезьким кондотьєром Джованні Джустініані, прибула на допомогу візантійцям добре озброєна та екіпірована, при цьому деякі з найманців мали сарбатани [9, р. 36].

Поширення ручної вогнепальної зброї у Північному Причорномор'ї пов'язане безпосередньо з діяльністю тут генуезців. Хронологія розповсюдження цієї зброї проаналізована нами в окремій таблиці (*див. Додаток 1*). Її умовно можна поділити на три етапи. Розглянемо їх більш детально.

Під час першого етапу (перша половина XV ст.) ручна вогнепальна зброя починає з'являтися в окремих фортецях Криму, відбуваються перші зміни у фортифікаційному будівництві.

З початку XV ст. ручна вогнепальна зброя поступово починає з'являтися в цілому ряді міст та замків генуезької Газарії. Так, археолог Е. Лопушинська, досліджуючи окремі бійниці північного бою кутових веж в Судаку, прийшла до висновку, що вони могли призначатися для використання ручної вогнепальної зброї і були споруджені в 1414 р. [18, с. 11–13]. Таким чином, археолог гіпотетично переносить час появи сарбатан на більш ранній період.

Бійницям північного бою веж Чобан-Куле та Чембало фортечного комплексу у Феодосії й «водостоку» Судацького барбакану типологічно найбільш близькими є бійниці для перших зразків сарбатани, що одержали повсюдне поширення

в західноєвропейській середньовічній фортифікації [19, с. 218–219; 20, с. 278; 21, с. 53–54]. Відмінною рисою цих споруд були ускладнені обриси бойових отворів, форма яких визначалася двома основними елементами: власне бійницею, як правило круглою, і пов'язаним з нею хрестоподібним або щілиноподібним прорізом для прицілювання [22, р. 13]. Останній міг бути зверху й знизу, з боків, між двома стрілецькими прорізами.

Відомі також випадки роздільного обладнання бійниці й прицілу, внаслідок чого споруди з наземної сторони набували вигляду двох розташованих по вертикалі отворів. Причини подібної диференціації не визначені, але, враховуючи малу інтенсивність бою перших зразків вогнепальної зброї, даний конструктивний розв'язок робив бійницю більш універсальною, дозволяючи при необхідності використовувати приціл для стрільби з лука й арбалета. Є підстави вважати, що бійниці підніжного бою вез зовнішнього периметру оборони замку цілком могли бути використані для ведення вогню саме із сарбатани [20, с. 278–279].

Перші більш-менш точні писемні відомості про таку зброю з'являються тільки у 30-х рр. XV ст. Про кулеврини та іншу вогнепальну зброю в Кафі говорить у своєму щоденнику іспанський мандрівник Перо Тафур, який відвідав місто між 1436 і 1439 рр. [23, с. 163]. Не виключено, що він розумів під кулевринами ручну вогнепальну зброю, яку в генуезців було прийнято називати сарбатанами (див. рис. 1). У контексті вище сказаного цікавим є той факт, що повідомлення Тафура збігаються з закінченням Гуситських війн у Богемії. Як відомо, це була перша європейська війна, в якій широко використовувалася ручна вогнепальна зброя [24, р. 11–14]. Переконливих даних про можливий зв'язок зазначених подій ми не маємо, хоча поява значної кількості вогнепальної зброї у Кафі могла стати наслідком успішного використання її у війнах таборитами.

Повідомлення Перо Тафура залишається єдиним писемним доказом раннього поширення ручної вогнепальної зброї. Інші писемні джерела (в тому числі й щоденник Андреа Гатарі, який описує перше бойове застосування гармат) при цьому дають досить неточні та фрагментарні відомості.

На другому етапі (50–60-ті рр. XV ст.) розпочинається масове впровадження сарбатан у колоніях, з'являються перші професійні підрозділи стрільців-сарбатанеріїв.

Остаточні зміни у фортифікації, пов'язані із застосуванням вогнепальної зброї, завершуються, на думку В. Мица, тільки з другої половини 50-х і особливо у 60-ті рр. XV ст. У цей період повсюдно зростає товщина куртин і веж (цитадель Мангупа, Каламіта, Фуна, Чоргунь), споруджуються талуси (Кафа, Солдайя, Луста, Чембало), бійниці підніжного бою й бійниці з нішами ускладненого профілю для стрільби з арбалетів і сарбатан [20, с. 508].

У цей же час Банк св. Георгія починає здійснювати поставки у колонії сарбатан та відправляє спеціальні загони найманців, озброєних ручною вогнепальною зброєю. На сторінках офіційного листування протекторів Банку з офіціалами колоній зустрічаємо і деякі відомості про сарбатани. Це може свідчити про їх значимість в тогочасній тактиці ведення бою. В одному з документів (19 листопада 1453 р.) протектори Банку ухвалюють рішення послати на кораблі Джакомо Ломелліні у Кафу 50 стрільців із сарбатан (*L zarbatanerii*) і додатково 100 сарбатан (*zarbatanas centum*)

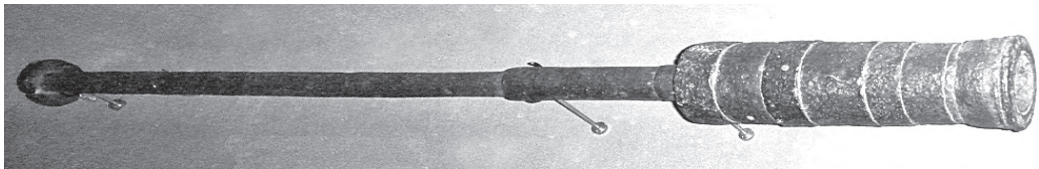

Рис. 1. Залізна ручна кулеврина, 1390–1400 рр.

Fig. 1. Iron Hand Culverin, 1390–1400

для поповнення запасів місцевого арсеналу [25, Т. VI, р. 47, doc. IX]. Наступного року магістрати Кафи звертаються із проханням якомога швидше надіслати «нові підкріплення в людях, [а також] бомбарди, кулеврини й довгі сарбатани» (*bombardis colonbrinis ac magnis sarbatanis*) [25, Т. VI, р. 110].

У 1455 р. на запрошення протекторів у Кафу прибув майстер-бомбардир Ніколо з Богемії [25, Т. VII, р. 125]. У цьому ж році він брав участь у відвоюванні замку Батіаріума, що розташовувався на березі Азовського моря. Під час відсутності власника твердині, Іларіо Маріні, замок захопив його управляючий (*praesidius*), начальник гарнізону Джованні Бозіо. Задля справедливості власник звернувся за допомогою до консула Кафи. Для повернення укріплення було споряджено галей з двома «компаніями» на борту, чисельністю у 200 найманців під керівництвом Якопо ді Капуа та Антоніо Джентіле де Корсікі. Цікаво, що в даній кампанії офіціали Кафи називали Ніколо не бомбардиром, а майстром по виготовленню сарбатан (*sarberaterius*) [25, Т. VI, р. 356].

На третьому етапі (кінець 60-х–70-ті рр. XV ст.) відбувається поступове витіснення арбалета ручною сарбатаною, робляться спроби налагодити виробництво цієї зброї у Кафі.

Найбільш чітко процес заміни арбалета на сарбатану прослідковується на основі вивчення ділової документації генуезьких колоній і тих розпоряджень, які робили протектори. Так, у 1470 р. протектори наймають у Кафу майстра з пошиття рицарських дублетів (*giubbbonaio*) Сімоні Сканільї, який в обов'язковому порядку повинен був мати при собі арбалет або сарбатану. Дещо пізніше, у 1471 р. на службі в колоніях перебував стипендіарій Ніколо ді Польчевера, який в якості особистої зброї мав сарбатану [25, Т. VII, р. 667, 752]. Ці свідчення говорять про те, що як у Європі, так і в генуезькій Газарії найманці все частіше влаштовувалися на службу з особистою вогнепальною зброєю, а не з арбалетами чи луками.

У інструкціях майстрам-інженерам та бомбардирам, зокрема П'єтро з Франції, Лодізіо Спініо з германських земель (29 квітня 1471 р.), Антоніо ді Чеко де Іхакарітісу з Лукки (12 червня 1475 р.) протектори Банку св. Георгія наказували пильно стежити за поповненням припасів і ядер для сарбатан, навіть приписувалося налагодити їх виробництво у Кафі [25, Т. VII, р. 772, 773, 226].

Остаточна кількість ручної вогнепальної зброї, присланої з Генуї в колонії, нам не відома. Деякі кількісні дані відомі на прикладі Кафи, де часто проводилися інвентаризації наявного озброєння. За показниками опису 1456 р. на балансі кафінської комуни значилися 72 сарбатани [25, Т. VI, р. 949]. Утім частина цієї зброї з невідомих причин зникла або була втрачена. У докладних інструкціях від 8 лютого 1458 р. новообраним консулам та іншим магістратам, які вирушали в далекі колонії Криму, протектори висловлювали побоювання, щодо того, що «...є цілком очевидним те, що більша частина зброї й амуніції в той чи інший спосіб описана нотаріусом Джіроламо Черро раніше [з якихось причин] була втрачена» [25, Т. VI, р. 809]. Тому представникам влади потрібно було провести новий опис в найближчий час. На основі проведеного опису від 1 вересня 1459 р. кількість сарбатан зменшилася до 50 одиниць, що викликало незадоволення протекторів Банку [25, Т. VI, р. 950].

Згідно опису зброї та військового спорядження, складеного масаріями Кафи в 1474 р., в арсеналі було 8 сарбатан, відлитих з бронзи [26, с. 207]. Таким чином, в останні роки існування генуезької Кафи ручна вогнепальна зброя зникає з арсеналу міста. Можливо через халатність і продажність сторожів частина зброї потрапляла на ринок і в подальшому вирушала на замовлення в сусідні країни. Безумовно, у 1475 р. сарбатани були на озброєнні захисників міста, але навряд чи можна говорити про їх значну кількість. Серед великої кількості кам'яних ядер різного діаметру, знайдених у Феодосії, дуже рідко зустрічаються знахідки снарядів саме від ручної вогнепальної зброї. Така ж ситуація простежується і в інших містах колишньої Газарії.

Під час роботи з фондами Феодосійського музею старожитностей у 2010 р. ми виявили один із експонатів, що може бути пов'язаний з сарбатанами (див. рис. 2).

Невелике залізне ядро, знайдене на г. Тепе-Оба в районі дачного кооперативу «Геолог-20», датоване XIV—XV ст. (ймовірне датування є досить загальним)¹. По діаметру ядра видно сліди відливання, зверху воно покрите іржею. Діаметр знахідки дорівнює 6 см. Розміри ядра виключають його приналежність до гарматних ядер, тож цей артефакт можна вважати кулею для невеликої кулеврини чи сарбатани. Хоча місцезнаходження знахідки наводить на думку, що така куля могла вилитися і для турецьких зразків подібної зброї. У складі османських військ, що брали штурмом Кафу у 1475 р., були й наймані стрільці секбани, які вели вогонь з ручної вогнепальної зброї (тюфенк) [27, с. 339–340; 28, с. 284–285]. У 1995 р. археологічна експедиція виявила під час розкопок у Кафі олов'яну кулю, що може інтерпретуватися як невеликий снаряд від ручної вогнепальної зброї [29, арк. 19].

Таким чином, відзначимо, що генуезці активно використовували і вдосконалювали у XV ст. новітні для регіону збройні технології (бомбарди, сарбатани) на фоні технічної застарілості й відсталості сусідніх народів. Процес впровадження ручної вогнепальної зброї пройшов три основні етапи, проте так і не закінчився. Події 1475 р. та матеріали археологічних експедицій з фортець Криму дають підстави стверджувати, що хоча сарбатани і були в значній кількості на озброєнні генуезьких найманців, проте до суттєвого покращення обороноспроможності міст генуезької Газарії вони не призвели.

Ключові слова: Газарія, зброя, сарбатана, середньовіччя, фортеця, бійниця, порох, Кафа, інвентаризація, гарнізон.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Бертъе-Делагард* А. Каламита и Феодоро / А. Бертъе-Делагард // ИТУАК. — 1918. — № 55.
2. *Guglielmotti* A. Storia della marina pontificia nel medio evo dal 728 al 1499. — Firenze, 1871.
3. *Promis* C. Dell'arte dell'ingegnere e dell'artigliere, in Italia, della sua origine sino al principio del XVI secolo. — Torino, 1841.
4. *Georgii Stellae*. Annales Genuenses / A cura di L. A. Muratori // RIS. — 1730. — Vol. XVII. — Pt. 2.
5. *Giustiniani* A. Annali della repubblica di Genova. — Genova, 1854. — Т. 2. — 1856.
6. *Mallett* M. E. Signori e mercenari: la guerra nell'Italia del Rinascimento. — Bologna, 2006.
7. *Hogg* O. F. Artillery: its origin, heyday, and decline. — Hamden, 1970.
8. *Cibrario* L. Delle artiglierie del MCCC al MDCC. — Lione, 1854.
9. *McLachlan* S. Medieval Handgonnes: the first black powder infantry weapons. — Oxford, 2011.
10. *Rossi* G. Glossario medioevale ligure con Appendice. — Bologna, 1971.
11. *Angelucci* A. Gli schioppettieri milanesi nel XV secolo. — Milano, 1865.

¹ Науковий архів Феодосійського музею старожитностей. — Ф. № 14353. — Сп. № 63139.

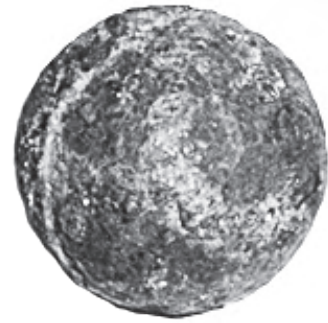

Рис. 2. Залізна куля від сарбатани, знайдена біля Феодосії (фото автора) (Фонди Феодосійського музею старожитностей)

Fig. 2. Iron a bullet from sarbatane, found near Feodosia (photo by the author) (Collection Feodosia Museum of Antiquities)

12. *Belsanti F.* La Situazione Militare Italiana nel primo Quattrocento: una sintesi [Електронний ресурс] // *Rassegna Storica online*. — 2000. — № 1. — Режим доступу до журн.: <http://www.medioevoitaliano.org/belsanti.situazione.pdf>
13. *Тихомирова Е.* Бомбарделлы и ручницы // *Техника молодежи*. — 1988. — № 81.
14. *Piana Toniolo P.* Una nota su Chio dei Maonesi al tempo di Cristoforo Colombo // *Bollettino della Societa geografica italiana*. — 1998. — Vol. 3(2).
15. *Chionetti B.* Firearms in the Republic of Genoa // *Dragon*. — 1995. — № 8.
16. *Gatti L.* Navi e cantieri della repubblica di Genova (secoli XVI—XVIII). — Genova, 1999.
17. *Johannis Maria Philelphi.* De Bellum Finariensis / Ed. L. A. Muratori // *RIS*. — 1738. — Т. XXIV.
18. *Лопушинская Е. И.* Крепость в Судаке. — К., 1991.
19. *Кирилко В. П.* Укрепление Чобан-Куле (по материалам раскопок 1992–1993) // «О древностях Южного берега Крыма и гор Таврических»: сборник научных трудов: (по материалам конференции в честь 210-летия со дня рождения Петра Ивановича Кеппена). — К., 2004.
20. *Мыц В. А.* Каффа и Феодоро в XV в.: контакты и конфликты. — Симферополь, 2009.
21. *Адаксина С. Б.* Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2003 году. — СПб.; Симферополь, 2004.
22. *Maggiorotti L. A.* Architetti e architetture militari. — Roma, 1933. — V. 1.
23. *Перо Тафур.* Странствия и путешествия / Пер., предисл., комм. Л. К. Масиеля Санчеса. — М., 2006.
24. *Turnbull S.* Les guerres hussites: arquebusier de Bohkme, XVe siècle. — Paris, 2005.
25. *Codice diplomatico delle colonie Tauro-Liguri durante la Signora dell'Ufficio di S. Giorgio (MCCCCLIII—MCCCCLXXV)* / Ed. A. Vigna // *ASLSP*. — 1868. — Т. VI; 1879 — Т. VII.
26. *Кузь А.* «Inuentarium rerum armorum et munitionum...» (Опис військового озброєння Кафи 1474 р.) // *Питання історії України: зб. наук. праць*. — 2011. — Т. 14.
27. *Карлов С. В.* О ранней огнестрельной артиллерии на Мангуп-Кале // *Культура народов Причерноморья*. — 1998. — № 3.
28. *Петросян И. Е.* К вопросу о социальном составе джелялийской смуты // *Туркологический сборник — 2005: тюркские народы России и Великой степи*. — 2006.
29. *Айбабина Е. А., Бочаров С. Г.* Отчет о раскопках средневековой Каффы в 1995 г. // *Научный архив Феодосийского музея древностей*. — Фонд № 516. — Дело № 54571. — 177 л.

Додаток 1

Хронологія поширення ручної вогнепальної зброї в Криму (XV ст.)

№ п/п	Період	Події	Свідчення писемних джерел, матеріали археології, архітектурні дослідження
1.	1414 р.	Перші свідчення про появу ручної вогнепальної зброї	Окремі бійниці підніжного бою кутових веж фортеці в Судакі цього періоду типологічно нагадують бійниці для сарбатан [18, с. 11–13].
2.	1436–1439 рр.	Іспанський мандрівник Перо Тафур, описуючи генуезьку Кафу, згадує про невеликі кулеврини	«Це місто має звичайні стіни і досить вузький рів навкруги, проте добре захищене арбалетами, бомбардами, гарматами, мортирами, кулевринами і всілякою оборонною артилерією, і направлено все це проти незброєних людей...» [23, с. 163].

СТАТЬИ

3.	50–60-ті рр.	Сарбатани з'являються на озброєнні у більшості міст і замків генуезької Газарії	Бійницям північного бою веж Чобан-Куле та Чембало, фортечного комплексу у Феодосії й «водостоку» Судацького барбакану типологічно найбільш близькими є бійниці для перших зразків сарбатани. У цей період повсюдно зростає товщина куртин і веж (цитадель Мангупа, Каламіта, Фуна, Чоргунь), споруджуються талуси (Кафа, http://blog.i.ua/user/1494975/1312093/ нижнього бою й бійниці з нішами ускладненого профілю для стрільби з арбалетів і сарбатан [20, с. 508].
4.	1453 р.	Протектори Банку св. Георгія відсилають у Кафу 50 стрільців з сарбатан і закупають ще 100 екземплярів цієї зброї для поповнення арсеналів міст Криму	Дос. IX від 19 листопада 1453 р.: «...in quibus sint L zarbatanerij et attentis prouisionibus existentibus in chio [...] zarbatanas centum... » [25, Т. VI, р. 47].
5.	1454 р.	Магістрати Кафи звертаються із проханням якомога швидше надіслати «нові підкріплення в людях, [а також] бомбарди, кулеврини й довгі сарбатани»	Дос. XXXIII від 11 вересня 1454 р.: «Nam si de necessarijs rebus nobis non extitisset prouisum [...] vestris tradimus memorijs. quia intelligimus hominum prouisionem pre ceteris nobis fore necessariam [...] bombardis colonbrinis ac magnis sarbatanis de quibus precipue indigemus nobis abundanter prouideatis» [25, Т. VI, р. 110].
6.	1455 р.	У колоніях перебував майстер-бомбардир Ніколо з Богемії, який умів виготовляти сарбатани.	Дос. CL (серпень 1455 р.): «presidens omnium nicolaus de boemia sarbaterius» [25, Т. VI, р. 356]
7.	1456 р.	За інвентарним описом, складеним Джіроламо Черро, у арсеналі Кафи знаходилося 72 сарбатани	Дос. CCCCLXIII (лютий 1456 р.): «sarbatane [...] petie LXXII» [25, Т. VI, р. 949–950].
8.	1458 р.	Протектори в інструкціях новопризначеним консулам і масаріям Мартіно Джу-стініані, Бартоломео Дже-нтіле і Луці Сальваго реко-мендують провести нову інвентаризацію озброєння в Кафі, і порахувати кількість «стріл, пороху і ядер для бомбард і сарбатан»	Дос. CCCLXXVII від 8 лютого 1458 р.: «...nisi illarum munitionum tantummodo quas intelligeretis consumptas fuisse, ut puta veretorum et pulueris bombarde ac sarbatane» [25, Т. VI, р. 809].
9.	1459 р.	За новим інвентарним опи-сом у Кафі знаходилося 50 сарбатан	Дос. CCCCLXIII від 1 вересня 1459 р.: «Sarbatane [...] petie L.» [25, Т. VI, р. 950].

10.	1460 р.	Протектори закупили для Кафи 4 бочки з порохом для сарбатан. Переправити їх разом з іншими припасами планувалося на кораблях капітанів Італіано і Спінола.	Дос. DVIII (квітень 1460 р.): «Item barrilia duo pulueris pro sarbatanis. ponderis centum et LXXXII brut (sic) pro barrilibus. Item barilia duo pulueris pro sarbatanis. ponderis librarum CCL vet.» [25, Т. VII, р. 63].
11.	1469 р.	Протектори наймають у Кафу майстра з виробництва «spingardarum ac bombardarum» Оберто Бенедетто Ронко, в якому той зобов'язується справно виконувати роботи з ремонту сарбатан і виготовлення пороху.	Дос. DCCCLXXIV від 1 вересня 1469 р.: «Item obligatus sit sine ulla mercede ratinare quascumque quantitates pulueris bombardarum et sarbatanarum ac sanitria quecumque» [25, Т. VII, р. 630].
12.	1470 р.	Найм у Кафу майстра з пошиття рицарських дублетів (giubbonaio) Сімоні Сканільї, який в обов'язковому порядку повинен був мати при собі арбалет або сарбатану	Дос. DCCCXCIII від 24 березня 1470 р.: «...videlicet saltem coiraciam. celatam ac balistam seu sarbatanam loco baliste» [25, Т. VII, р. 667].
13.	1471 р.	Протектори найняли для служби в Кафі стипендіарія Ніколо ді Польчеверу, який в обов'язковому порядку повинен був мати при собі арбалет або сарбатану	Дос. DCCCCXLIX від 9 березня 1471 р. [25, Т. VII, р. 752].
14.	1471 р.	Найм майстрів-бомбардирів П'єтра з Франції та Лодзіо Спініо які повинні були виготовляти порох та сарбатани в Кафі і здійснювати їх ремонт.	Дос. DCCCCLXXII від 29 квітня 1471 р. Дос. DCCCCLXXIII від 29 квітня 1471 р. [25, Т. VII, р. 772–773].
15.	1472 р.	Протектори здійснюють виплату жалування стипендіаріям, озброєним арбалетами або сарбатанами.	Дос. MXXVII від 16 червня 1472 р.: «... ad que reliqui stipendiati caphe obligati sunt [...] videlicet saltem coiraciam. celatam ac balistam seu sarbatanam loco baliste.» [25, Т. VI, р. 857].
16.	1474 р.	За інвентарним описом, складеним масарієм Терамусом де Кастелацио, у арсеналі Кафи знаходилося 8 сарбатан	Опис від 29 серпня 1474 р.: «Sarbatane bronzi octo». [25, Т. VI, р. 1002].
17.	1475 р.	Протектори планували найняти майстра-інженера Антоніо ді Чеко де Іхакарітіса з Лукки, який повинен був виготовляти порох для сарбатан і бомбард в Кафі.	Дос. MCXXXVII від 12 червня 1475 р.: «Item obligatus sit sine ulla mercede facere et refinare quascumque quantitates pulueris bombardarum et sarbatanarum ac sanitrij». [25, Т. VII, р. 226].

Резюме

Кузь А. И. Ручное огнестрельное оружие на вооружении гарнизонов крепостей генуэзской Газарии в XV в.

В статье автор на основе использования полного комплекса малоизвестных источников и материалов архитектурно-археологических исследований прослеживает процесс появления и распространения ручного огнестрельного оружия в генуэзской Газарии. Проведенные исследования показали, что генуэзцы чаще всего использовали сарбатаны, как ручное оружие. Активное использование их в Крыму приходится на 50–60-е гг. XV в., хотя появилось это оружие здесь несколько раньше — в начале XV в. Автор раскрывает конструктивные особенности сарбатан, этапы их внедрения и эффективность использования. В двух приложениях представлена хронология распространения сарбатан, а также отрывки из письменных источников, которые более целостно показывают этот процесс. В приложении также представлена хронология распространения сарбатан, которая более целостно показывает этот процесс.

Ключевые слова: Газария, оружие, сарбатана, средневековье, крепость, бойница, порох, Каффа, инвентаризация, гарнизон.

Summary

A. Kuz'. Handguns in Service With Garrisons of the Fortress Genoese Gazaria in XV Century

The article is based on the use of the full range of little-known sources and materials architectural and archaeological research traces the process of the emergence and spread of handguns in Genoese Gazaria. Studies have shown that the most frequently used by the Genoese sarbatane as hand weapons. Active use of the Crimea has a 50–60-s XV century. Although there was this gun here a little earlier — in the first XV. The author reveals the structural features sarbatane, stages of implementation and efficiency. In the chronology of the two applications shows proliferation of sarbatane.

Key words: Gazaria, weapons, sarbatane, medieval, fortress, embrasure, gunpowder, Caffa, inventory, garrison.

